

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.2

Ю. О. Арешенков

ВИРАЖАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУАЛІЗОВАНИХ СЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ Т. ШЕВЧЕНКА

Арешенков Ю. О. Виразальний потенціал концептуалізованих слів у поетичному мовленні Т. Шевченка.

У статті розглядається явище семантичної трансформації лексеми «могила» в її образно-концептуальному використанні, інтерпретується взаємодія концептів ХАТА / МОГИЛА як опозитивного біному.

Ключові слова: концепт, семантична структура слова, семантична трансформація, конотація.

Арешенков Ю. А. Изобразительный потенциал концептуализованных слов в поэтическом языке Т. Шевченко.

В статье рассматривается явление семантической трансформации лексемы «могила» в ее образно-концептуальном использовании, интерпретируется взаимодействие концептов ХАТА / МОГИЛА как оппозитивного биннома.

Ключевые слова: концепт, семантическая структура слова, семантическая трансформация, коннотация.

Areshenkov Y. O. The expressive potential of the conceptualized words in Taras Shevchenko's poetical speech.

The article phenomenon of semantic transformation of lexeme «grave» is considered in her vividly-conceptual use, co-operation of concepts KHATA / MOHYLA is interpreted as to the opposition binomial.

Key words: concept, semantic structure of word, semantic transformation, connotation.

У пропонованій статті ми продовжуємо розгляд концептуально навантаженої лексики в поетичних творах Тараса Шевченка. Якщо в попередній роботі [1] більша увага зверталася на внутрішні та інтертекстуальні механізми концептуалізації, то зараз в основному зосередимося на семантичних і функціональних властивостях слів-концептів як в окремому тексті, так і в поетичному словникові автора загалом.

Досліджуючи особливості вживання іменника *хата*, одного з найбільш частотних у поетичному мовленні Т. Шевченка, ми спостерегли, що на концептуальному рівні образу хати протистоїть образ могили. Більше того, таке протистояння носить антиномічний характер контрастування та взаємодії, і це відкриває новий аспект у дослідженні образно-тематичного ладу художнього тексту. Таким чином, крім виявлення художньо-естетичного потенціалу лексеми *могила*, ми

спробуємо простежити функціонально-семантичну взаємодію двох етнокультурних концептів української мови в текстах Шевченкових творів.

Іменник *могила* належить до етнокультурних одиниць з розгалуженою лексико-семантичною структурою. Словник-довідник «Знаки української етнокультури» так подає відповідну статтю: «Могила. *Синоніми: (розм.)* гріб, гроб, яма, (*dial.*) діл; курган, гробниця, склеп (спеціальна споруда для поховання), гробовище, (*спец.*) майдан (стародавнє місце поховання). 1. Яма для поховання померлого. 2. Високий насип на місці давнього поховання. 3. (перен.) Смерть» [1, с. 156].

Дещо відмінне тлумачення знаходимо в мовокраїнознавчому словникові-довіднику «Україна в словах»: «*могила = гріб – 1)* (зменшені – *могилка, могилонька, могилочка*) місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому; 2) високий насип у степу на місці давньою поховання; 3) *див. сторожова могила*; 4) (з великої літери) *Гріб Господній*» [2, с. 372].

Власне культурологічний сенс міститься в референції могили як промовистої деталі степового українського пейзажу. У цій функції етноконцепт «Могила» в Шевченка найбільш виразно проявляється у складі ампліфікованих конструкцій, напр.: *Братньою сльозою Ти їх, друже, привітаєш, Тихо прочитаєш... І могили, степи, море, І мене згадаєш* (Кавказ, с. 237); *Серце рвалося, сміялось, Виливало мову, Виливало, як уміло, За темнії ночі, За вишневий сад зелений, За ласки дівочі... За степи та за могили, Що на Україні...* (Думи мої, думи мої, с. 42); *Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили* (Не молилася за мене, с. 394).

Продовжуючи народнопоетичну традицію, поет часто наділяє іменник постійним епітетом *висока* (*високая*), напр.: *Чорніє гай над водою, Де ляхи ходили; Засиніли понад Дніпром **Високі** могили* (Причинна, с. 15); *І широкою долину, І **високою** могилу, І вечернюю годину, І що снилось-говорилось, Не забуду я (І широкою долину..., с. 353); *Найду собі чорнобривку В степу при долині – **Високою** могилоньку На тій Україні* (Нащо мені женитися?, с. 376).*

Показово, що, крім прикметника *висока* (вжито у 13 творах), слово *могила* у значенні «високий насип на місці давнього поховання» атрибутивних словосполучень практично не утворює. У значенні ж «місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому» іменник *могила* найчастіше сполучається зі словом *чорна*: *Одна **чорна** серед степу Могила осталась* (Гайдамаки, с. 106); *Сумують комини без диму, А за городами, за тином Могили **чорнії** ростуть* (Чума, с. 356); 3. «*От мене бере Неначе на руки та несе в могилу, А **чорна** могила ще гірше розкрилась*» (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404).

Стала дистрибуція не може не спричиняти певних зрушень у семантиці компонентів атрибутивної конструкції, які здатні реалізовуватися в межах цілого текстового простору. У нашому прикладі,

очевидно, можна говорити про контекстуальну антонімію *високий*:*чорний* (насамперед в оцінній конотації), яка індукується і в означуваних іменниках. З огляду на це, *могила* (1) «високий насип на місці давнього поховання» і *могила* (2) «місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому» у межах Шевченкового лексикону сприймаються виразно контрастніше.

Позитивно-оцінна семантика іменника *могила* (1) активно проявляється в словосполученнях з дієслівними метафорами-персоніфікаціями, напр.: *Вечірне сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило, Собор Мазепин сяє, біліє, Батька Богдана могила мріє...*» (Сон, «Гори мої високії», с. 283); *...Там море грає, Там сонце, там місяць ясніше сія, Там з вітром могила в степу розмовляє, Там не одинокий був би з нею й я* (На вічну пам'ять Котляревському, с. 23); *Там в широкому полі воля; Там синєє море Виграває, хвалить бога, Тугу розганяє; Там могили з буйним вітром В степу розмовляють...* (Н. Маркевичу, с. 54); *Сонце гріє, вітер віє На степу козачім. На тім степу скрізь могили Стоять та сумують...* (До Основ'яненка, с. 51).

Іменник *могила* (2), на відміну від цього, не увиразнюється образно-метафоричними засобами, зате сам зазнає трансформацій, що посилюють негативну оцінність, наприклад, у випадку його заміщення словом *яма* з виразно рельєфною конотативністю: *Не хочу я панувати, Не піду я, мамо! Рушниками, що придбала, Спусти мене в яму* (Тополя, с. 48); *Ой копали йому в степу при дорозі Та притиками яму, Завернули його у тую рогожу Та й спустили Івана У ту яму глибокую На високій могилі* (У неділеньку та ранесеньку, с. 352). Подібне спостерігаємо і в прикладі метафоризації, у результаті якої актуалізується саме негативно-оцінний компонент: *Без милого сонце світить Як ворог сміється; Без милого скрізь могила... А серденько б'ється!* (Тополя, с. 47). Два значення різко контрастують: якщо *могила* (2) – це яма, то *могила* (1) – щось гарне, жадане, мов дівчина-красуня: *Найду собі чорнобривку В степу при долині – Високою могилоньку На тій Україні* (Нащо мені женитися?, с. 376).

Названі вище особливості пов'язані переважно з механізмом вторинної номінації і, безперечно, заслуговують на увагу, однак більший інтерес привертає процес авторської концептуалізації слово *могила*, у результаті чого воно стає одним із найбільш знакових в ідіостилі поета.

Активне використання концептуальної лексики відзначене багатьма дослідниками Шевченкової творчості. «У Шевченковій лексиці потужно репрезентована більшість понять, що відтворюють спектр загальнолюдських моральних і духовних цінностей, універсальних категорій буття. З цього погляду він безмежно перевершує своїх попередників у новій українській літературі, як і сучасників та багатьох наступників, і це може бути формальним свідченням глибокої внутрішньої загальнолюдської якості його творчості», – зазначає акад. І. Дзюба

[3, с. 615]. Автор робить спробу визначити найінтенсивніші ідеотворчі лексеми Шевченкової поезії, до яких відносить насамперед такі: ПРАВДА, БОГ, ВОЛЯ, ДОЛЯ, СЛАВА (і їхні синоніми та антоніми), МАТИ, СІМ'Я, УКРАЇНА (та інші означення Вітчизни – мати, ненька, вдова, сирота), СИРОТА, КОХАННЯ, різні означення чужини і самотності, СМЕРТЬ, ШЛЯХ, НАДІЯ, СОН, СУД і КАРА, зокрема БОЖИЙ СУД і БОЖА КАРА, різні означення МИЛОСЕРДЯ, нарешті МУЗА та ін. [3, с. 617].

Іменників ХАТА та МОГИЛА у цьому переліку немає, між тим саме могила, за його твердженням, є символом, що проходить крізь усю творчість митця, «знаменуючи то історичну пам'ять народу й нагадування про героїчне минуле, то докір забудькуватим сучасникам, то марноту людських зусиль перед плином часу, то погубленість України або, навпаки, тимчасову запечатаність у підземеллі тієї сили, яка має визволитися й воскресити Україну» [3, с. 270].

Автори однієї з найпомітніших праць у сучасному шевченкознавстві, у якій успішно застосовано системний підхід до аналізу поетичного твору як цілісності, В. Смілянська та Н. Чамата, визнаючи загалом цей образ як символ героїчного минулого України, бачать у ньому складовий елемент гіпертеми – образу батьківщини – один із постійних у Т. Шевченка [4, с. 32].

Мотив похованої волі, таким чином, слід уважати лише одним із складників образу-концепту. В. Кравець серед оригінальних, Шевченкових мотивів, пов'язаних з образом могили, називає мотив вітчизняної слави, яка похована в могилі, руїни України та міф про відважне козацтво, що перебуває в могилі [5]. Як побачимо далі, лексема *могила* у своєму концептуально-образному функціонуванні частіш за все виступає символом (втраченої) слави, а також надії на її відродження.

Найбільш виразне уподібнення *могила – воля* знаходимо в поезії «Буває, в неволі іноді згадаю»: *Усі ті могили, усі отакі. Начинені нашим благородним трупом, Начинені туго. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі З нами, козаками!* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404). Семантичне зближення *могила* → *воля* наявне і в контексті ряду іменників з просторовою семантикою *Дніпр – море – степ – пороги – могили – гори*, напр.: *Як та воля, що минулась, Дніпр широкий – море, Степ і степ, ревуть пороги, І могили-гори, – Там родилась, гарцювала Козацькая воля* (Думи мої, думи мої, с. 43).

Образ похованої волі, що лежить у домовині-могилі, у вірші «Марку Вовчку» Шевченко трансформує в мрію про її відродження: *І оживу, І думу вольную на волю Из домовини воззову* (Марку Вовчку, с. 448).

Якщо розглядати образ *могила – воля* як наскрізний, то з урахуванням хронології написання творів розгортається доволі промовистий ряд динамічних ознак з чіткою темпоральною та каузальною послідовністю: **ВОЛЯ** 1) *родилась, гарцювала, минулась*; 2) *лягла, спить*; **ВОЛЮ** 3) *воззову, оживу*.

Концепт **МОГИЛА** в Тараса Шевченка багатьма дослідниками традиційно сприймається у значенні «воля», що знайшло своє відбиття в навчальній та довідковій літературі. Так у мовокраїнознавчому словникові-довіднику «Україна в словах» подається твердження, що в ряді своїх творів Т. Шевченко «розробив і поглибив символіку могил як похованої волі» [2, с. 372]. За нашими спостереженнями, значення «слава» кількісно і функціонально переважає значення «воля», і саме воно є доміантним у семантичній структурі авторського концепту **МОГИЛА**, про що свідчить проведений аналіз. Зокрема, якщо образна паралель *могила – воля* виявляється контекстуально-опосередковано, то номінацію *могила* → *слава* принаймні у двох творах можна спостерігати експліцитно вираженою: *Може, Москва випалила І Дніпро спустила В синє море, розкопала Високі могили – Нашу славу* (Сон, с. 178); *Дніпро висихає, Розсипаються могили, Високі могили – Твоя слава...* (Чигрине, Чигрине..., с. 162). Образна паралель як механізм семантичної трансформації реалізується у наступних контекстах: *Отака-то наша слава, Слава України. Отак і ви прочитайте, Щоб не сонним снились Всі неправди, щоб розкрились Високі могили ...»* (І мертвим, і живим..., с. 242); *А як ми бились, умирали, За що ми голови складали – В оці могили? Будеш жити, То, може, й знатимеш, небоже, Бо слава здорово кричить За наші голови...* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 406).

Примітно, що в поемі «Гайдамаки» до концепту «могила-слава» долучається мотив поетового слова, пісенного голосу: *Од козацтва, од гетьманства Високі могили – Більш нічого не осталось... <...> Коли хочеш грошей, Та ще й слави, того дива, Співай про Матрьюшу, Про Парашу, радість нашу, Султан, паркет, шпори, – От де слава!!!* (Гайдамаки, с. 57). Таке зближення найвиразніше виявляється у «Перебенді», де кобзар ходить на могилу «співати, розмовляти», а у вірші-зверненні «До Основ'яненка» звучить як прямий імператив: *Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, Коли яку насипали, Кого положили. Про старину, про те диво, Що було, минуло...* (До Основ'яненка, с. 52). Зазначимо, що в проблемі осмислення поетом своєї місії тема оспівування славного минулого посідає провідне місце. Одним із дієвих засобів її реалізації стає концепт **МОГИЛА**.

Як вже було сказано, іменник *могила* у своєму концептуальному функціонуванні служить знаком важливої деталі степового пейзажу і може бути поставлений в один ряд з іншими словами-локативами, що символізують Україну: *село, хата, поле, степ*. Найвищого рівня образної концептуалізації у творах Кобзаря, на наше переконання, зазнають два з них – *хата* та *могила*. Підтвердженням цьому є, по-перше, їх висока частотність, по-друге, виразна концептуальна функціональність. До речі, у ранніх поезіях та в творах періоду «Трьох літ» активніше вживається *могила*, концепт **ХАТА** як такий з'являється помітно пізніше.

Проаналізуємо деякі приклади їхньої функціонально-семантичної взаємодії в контексті окремого твору з урахуванням чинника загального текстового простору «Кобзаря»

Перш за все впадає в око, що семантичне протиставлення, яке можемо спостерігати у випадках близького контекстуального слововживання слів *могила*, *хата*, спирається не на узуальні асоціації *могила* → *смерть*, *хата* → *життя*, а зорієнтоване на концептуальну семантику цих лексем, напр.: *Тепер уже заходились Древности шукати У могилах... бо нічого Уже в хаті взяти...* (Великий льох, с. 215). Т. Шевченко не обходить також і прямого значення слів, увиразнюючи їх епітетами, що відчутно посилює антонімічність: *От мене бере Неначе на руки та несе в могилу, А чорна могила ще гірше розкрилась. Дивлюся, в могилі усе козаки: Який безголовий, який без руки, А хто по коліна неначе одтятий; Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404). Зауважимо, що водночас можемо тут спостерігати і прояв семантичного зближення через порівняння. В іншому прикладі таке зближення стає повним аж до заміщення слова *могила*: *Гонта мов не чує, Синам хату серед степу Глибоку будує. Та й збудував. Бере синів, Кладе в темну хату* (Гайдамаки, с. 103).

Приклад продуктивної та ефективною функціонально-семантичної взаємодії концептів *МОГИЛА* і *ХАТА* знаходимо у двох творах останнього періоду життя поета. Як результат, *могила* перебирає на себе нове концептуальне значення і стає в один ряд з поняттями, що становлять зміст гіпертеми «Мрія»: *А я так мало, небагато Благов у бога. Тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанну мою, Мою Оксаночку? щоб з нею Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили; Дивитись, думати, гадать: Коли-то їх понасипали? Кого там люде поховали?* (Не молилася за мене, с. 394). А ось заключні рядки заключної поезії «Кобзаря»: *В гаю — предвічному гаю, Поставлю хаточку, садочок Кругом хатини насаджу; Прилинеш ти у холодочок, Тебе, мов кралу, посаджу. Дніпро, Україну згадаєм, Веселі селища в гаях, Могили-гори на степах — І веселенько заспіваєм...* (Чи не покинуть нам, небого, с. 505).

Отже, як і слово *хата*, іменник *могила* може бути віднесений до ряду концептуалізованих лексем з високою функціональною активністю. Як загальнономовний етноконцепт він використовується для позначення промовистої деталі степового пейзажу, а в ряду концептуально споріднених слів набувати ознак символу Батьківщини (далекої, омріяної). Як авторський образ-концепт іменник *могила* найчастіше реалізується у значеннях «втрачена воля» і «минула слава», що є домінуючим у його семантичній структурі.

Література

1. Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка / Ю. О. Арешенков // Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [зб. матеріалів Міжнародн. конф.]. – Кривий Ріг :

- Видавничий дім, 2009. – С. 108–114.
2. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – [2-ге вид.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
 3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
 4. Кравець В. В. «Щоб розкрились високі могили...»: (Міф і реальність у Шевченка і Хлебникова) / В. В. Кравець // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 62–66.
 5. Смілянська В. Л. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка / В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 207 с.
 6. Україна в словах: Мовоукраїнознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.
 7. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1968. – 558 с.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2010 р.